

Abdulah Šarčević

POST-FILOZOFIJA I SLIKARSTVO

*Sa sviješću o vrijednosti riječi,
o njihovoj sposobnosti za istinu*
Nikola Kovač: Estetika slikarstva

POST-PHILOSOPHY AND PAINTING

*With awareness of the value of words
and their capacity for the truth*
The aesthetics of Nikola Kovač

Sažetak

Čitanje knjige „Slikarstvo u Bosni i Hercegovini 1945-1990“ akademika Nikole Kovača otkriva u formi svojevrsne re-dekonstrukcije da je ona jedan od temeljnih i fascinantnih promišljanja slikarstva u Bosni i Hercegovini. Naravno, uz slobodno razvijanje vlastite filozofije ili estetike, iznimno produbljene kulture vizualnog. Ona pripada primarnim tekstovima o povijesti i suvremenosti slikarstva kod nas jer je polifono uma koje sebi nikada ne kaže: zamorit ću se; ova kultura vizualnog zna da se Dionizije ne može posjedovati, zna da je sve duboko utemeljeno ako lebdi u zraku, ako ne vrijeđa moral iskaza, slikarske ekspresije.

Nikola Kovač je s literarnom i specifičnom estetičkom virtuoznošću obradio slikarstvo Bosne i Hercegovine: jednu povijest likovne umjetnosti i jednu suvremenost koja je otvorena i nalik na dramu jednog povijesnog svijeta. Ona je znala kakve su nevolje i opasnosti na putu do jasne hermeneutike i ekspresije. Tako sam i sam počeo vjerovati da je ona daleko od jada historijskog i

društvenog; da je legitimiranje svijeta i društva koje je našlo svoj jedinstveni i kreativni izraz u slikarstvu, u opusu velikih slikara koji su likovne vrijednosti svojih djela iznijeli na evropsku i svjetsku scenu.

Već sada znamo ono što je izricao A. Malraux: da je umjetnost jedini način protiv/sudbine, opiranje svakom banaliziranju zla, pustošima narcizma i megalomanije, opiranje otuđenju koje se danas pojavljuje kao sreća dovoljna sama po sebi, sreća „uboga, zanesena i izdana čovjeka“.

Ključne riječi: *slikarstvo u Bosni i Hercegovini, legitimiranje interkulturalnog svijeta i historije, estetika, post-filozofija, neskrivenost istine, boli i ljepote, umjetnost i svijet života, fenomenologija slikarstva Nikole Kovača, otvorena forma interpretacije, duh u umjetničkim djelima, slikarstvo i postmoderna interkulturalnost, slikarstvo kao filologija ljudske egzistencije*

Summary

A reading of „Slikarstvo u Bosni i Hercegovini 1945-1990“ (Painting in Bosnia and Herzegovina [1945-1990]) by academician Nikola Kovač reveals, in what one might call re-deconstruction, that it is one of the most essential and fascinating reflections on painting in Bosnia and Herzegovina – together, of course, with the free development of his own philosophy or aesthetics, his unusually profound culture of the visual. It belongs with other primary texts on the history of art and modern painting in this country, for it is a polyphony of the intellect, which never tells itself that it will grow weary; this culture of the visual knows that Dionysus cannot be possessed, and that everything is deeply grounded if it hovers in the air, if it offends no moral statement or artistic expression.

Nikola Kovač writes of the painting of Bosnia and Herzegovina with both literary and a specifically aesthetic virtuosity. This is a history of art and modernity that is open, and that resembles the drama of a historical world. It knows just how many pitfalls and dangers lurk on the way to a clear hermeneutics and expression. Thus I too have begun to believe that it is far remote from the

miseries of the historical and the social; that it is a legitimization of the world and society that has found its unique and creative expression in painting, in the opus of the great painters who have displayed the artistic values of their works on the European and world stage.

We already know what André Malraux has said: that moderation is the only way to confront destiny, to oppose the banalization of evil, the wastelands of narcissism and megalomania, the alienation that manifests itself nowadays as happiness that is sufficient unto itself, the happiness of "wretched, visionary, betrayed humanity."

Key words: *painting in Bosnia and Herzegovina, legitimization of the cross-cultural world and history, aesthetics, post-philosophy, non-concealment of the truth, pain and beauty, art and the living world, Nikola Kovač's phenomenology of painting, open form of interpretation, spirit in works of art, painting and post-modern cross-culturalism, painting as the philology of human existence*

I

Čitanje knjige „Slikarstvo u Bosni i Hercegovini 1945-1990“ akademika Nikole Kovača otkriva u formi svojevrsne re-dekonstrukcije da je ona jedan od temeljnih i fascinantnih promišljanja slikarstva u Bosni i Hercegovini. Naravno, uz slobodno razvijanje vlastite filozofije ili estetike, iznimno produbljene kulture vizualnog. Ona pripada primarnim tekstovima o povijesti i suvremenosti slikarstva kod nas, jer je *polifono uma* koje sebi nikada ne kaže: zamorit ću se; ova kultura vizualnog zna da se Dionizije ne može posjedovati, zna da je sve duboko utemeljeno ako lebdi u zraku, ako ne vrijeđa moral iskaza, slikarske ekspresije.

Nikola Kovač je s literarnom i specifičnom estetičkom virtuoznošću obradio slikarstvo Bosne i Hercegovine: jednu povijest likovne umjetnosti i jednu suvremenost koja je otvorena i nalik na dramu jednog povijesnog svijeta. Ona je znala kakve su nevolje i opasnosti na putu do jasne hermeneutike i ekspresije. Tako sam i sam počeo vjerovati da je ona daleko od jada historijskog i

društvenog; da je legitimiranje svijeta i društva koje je našlo svoj jedinstveni i *kreativni* izraz u slikarstvu, u opusu velikih slikara koji su likovne vrijednosti svojih djela iznijeli na evropsku i svjetsku scenu.

Već sada znamo ono što je izricao A. Malraux: da je umjetnost jedini način protiv/sudbine, opiranje svakom banaliziranju zla, pustošima narcizma i megalomanije, opiranje otuđenju koje se danas pojavljuje kao sreća dovoljna sama po sebi, sreća „uboga, zanesena i izdana čovjeka“. Izvjesno je dvoje:

Prvo, Nikola Kovač ulazi u strukturu slikarskog djela svakog umjetnika sa sviješću o vrijednosti, jedinstvenoj i neponovljivoj, koja svagda podrazumijeva da je odnos prema *tradiciji* kreativni proces, također svagda jedinstven. Pritom na estetski legitiman način rekonstruira slikarsko djelo svakog umjetnika *višedimenzionalno*, u odnosu prema slikarskoj tradiciji, osebnosti vremena i pitanja o egzistenciji, u moći kompozicije, kolorita, spuštajući se u svakom trenutku u ono što je dostojno začuđenosti i prisnosti, povjerenja. Opire se porivu sažimanja opažanja i refleksije, onom koji otvara vrijednosti, ali ih, pod drugim uvjetima, i poništava, banalizira. On je uspijevao spojiti *doživljaj* i *refleksiju* koja mu je svojstvena; opaziti prijelaz jednog predmeta iz prostora u vrijeme, geometriju nevidljivog i *filologiju tajne* koja ima različita svojstva, trend modernosti i tradicionalnosti.

Tako duh pronalazi onu neskrivenost istine, boli i ljepote o kojoj govori Martin Heidegger, koji je postao čuven ne samo po analizi Van Goghovih „Cipela“, hoda seljanke po zemlji truda i nade u plod, nego i po svojim predavanjima o Van Goghu. Posebno je bio oduševljen pismima njegovom bratu Theu.

Drugo, kada se sažme ili se u jasnoj formi izrazi, ono što čitamo u ovom, po svemu temeljnom djelu, jest *svojevrсна dramaturgija duha* i oka, slikarskog razumijevanja svijeta i samo/razumijevanja slikarstva uopće. To je znanost o kulturi i vremenu, znanost o literaturi, duhovna znanost – sa kulturalnim i literarno/znanstvenim postavljanjem pitanja: o odnosu svijeta života u suvremenosti prema tradiciji. Riječ je o putu diferenciranja unutar slikarstva u Bosni i Hercegovini, pri čemu u središte dolazi pitanje o istini umjetnosti, o istini slikarstva, s onu stranu banalizacije i esteticizma. Filozof-

ski gledano, u Nikole Kovača ne postoji neki „čvrsti cilj i norma“ koja bi „naprosto dirigirala gledanjem“ i opažanjem. Sadašnjost je uvijek prožeta, na izričit ili neizričit način, ne-suvremenim, isto i drugim i stranim.

Ne postoji ideja ili opća shema pod koju bi se supsumirali različiti slikarski opusi. Naprotiv, opći um je svagda specifični um, koji je sposoban za ulančavanje, ispreplitanje, itd., za multiverzum ekspresije. Perspektiva je proširena odnosom prema onom Drugom i drukčijem u vlastitoj kulturalnoj povijesti, u svjetskoj povijesti slikarstva. Kovač se zanimao za proces posredovanja i ispreplitanja drugim. Ne postoji privilegirano mjesto ili privilegirani duh koji bi susretao Drugo mnogostruko. Pritom se Nikola Kovač pojavljuje kao strogi hermeneutičar i likovni estetičar, kao filozofski pisac, kao odgovorni mislilac, koji traži istinu i vjeruje u sreću tog čina. Zato to i nije puka estetička igra.

II

Način interpretacije slikarstva svih slikara nije u znaku zanesenosti regionalne, nacionalne, kulturalne; taj način razumijevanja je *forma etike*. Tu ono opće sudjeluje u istini i time stječe dignitet, koji se ne bi mogao, nasuprot modernim trendovima, svesti na nekog uzvišenog, „velikog subjekta“: bio on nacija ili narod, društvo ili država, modernitet ili tradicionalitet, Evropa, Zapad, ili Istok/Azija, itd. Taj um svagda zna za svoje granice i nije u stanju da govori o onome o čemu je potrebno samo šutjeti (L. Wittgenstein). U likovnoj umjetnosti dolazi do izraza njena situiranost u kontekst vlastite kulture, interkulturalnost iz koje preuzima metafore i misaone strukture koje opažamo u svakom eseju o svakom slikaru. U tom smislu, čini se, možemo govoriti o historijskom aprioriju, o „historijski specifičnim medijalnim i diskurzivnim uvjetima, koji strukturiraju kako literarni tako i znanstveni tekst“ (M. Wegener/C. Welsch. Frankfurter Rundschau, 5.9.2004.).

Ali moguće je ovdje odbaciti protivstavljenost umjetnosti i znanosti, odnosno kritike i duhovnih znanosti, koje dospijevaju u međupodručja različitih sfera. Iz ove orijentacije legitimira se

dosljednost argumenata, mjerila literarne ekspresije, estetičko-logičke konzistencije. Neobični obrati dekonstrukcije u Derridinom smislu odvijaju se u skladu s onim sklopom, jednostavno rečeno, koji duh jednog pokazuje drugom duhu. Tu je i porijeklo kontaminacije onim drugim. Međutim, Nikola Kovač vjeruje u „relativnost područja važnja“, a ne u relativizam: estetski ili moralni. Tek ovdje poruka njegove filozofije u ovom djelu kazuje „da je sve što jeste, jest moguće samo na osnovu toga da ništa nije. Svaka diferencija, koja sačinjava diferenciju, počiva u procesu cijepanja i djelidbe koja se pojavljuje samo vijugavim putem, obratom. Kako se jedno razdvaja od drugog, to mi ne znamo, ali da se to događa svjedoči nam iskustvo ovog nemogućeg iskustva...“ (Heinz Bude).

U ovom smislu nemamo više posla sa znanim nam kategorijama i principima. A princip identiteta ne samo da isključuje diferenciju; on je omogućuje. Radi se o pregorijevanju u razlici. To bijaše nešto što nikad nije bilo (Ibid.). Rekonstruira se, sasvim legitimno, ono što nikada nije bilo: što nije bilo izraženo. To nije samo na djelu u esejima Kovačevim, koji su svakako duhovno/znanstvenog karaktera. Čak i kada je riječ o problemu otvorenih interpretacija, u biti neodlučenih: istina je u odnosu prema Drugome – drugim kulturama, duhovnim podnebljima, drugim tradicijama unutar Zapada ili Istoka – nas neki skriveni ili neskriveni smisao oslovljava.

III

On nas se tiče: tako i u interpretacijama slikarskih djela, slikarskih pokreta i ideja, velikih slikara Bosne i Hercegovine, svagda u odnosu na Drugo „koje nas stavlja u nerazrješivi singularitet i u njemu“ (Heinz Bude). Ako bih se izrazio Derridinim riječima, kojemu se ispunio san da odabere njemu bliske slikare i slikarstvo i da ih interpretira, ovdje se i kod Nikole Kovača radi o iskustvu, o novom estetskom iskustvu, mogućnosti nemogućeg, koje se pojavljuje kao iskustvo jednog respondibilnog, odgovornog i etičkog. Samo pomahnitali um vrši nasilje, uvodi zaraćene strane.

Ovim se ne bi trebala dobiti kriva slika o kulturi vizualnog, o fenomenologiji ili filozofiji slikarstva u Bosni Hercegovini. Za to su zaslužni pisci, historičari umjetnosti, kritičari, estetičari. I sam sam promišljao slikarstvo i arhitekturu u Bosni i Hercegovini.

Moguće je danas rekonstruirati bit transverzalnog uma, polifonog, koji se očituje i u monografiji Nikole Kovača u legitimiranju i literarnom iskazivanju autentičnih kreativnih procesa koji su na djelu kod svih slikara o kojima piše eseje. On počiva u nepredvidljivom prožimanju ili ispreplitanju polja slikarstva i polja duhovnih znanosti, kulturalnih znanosti. To je uvijek otvoreno stanje, kinetika duha. S ovom simbiozom kultura u Bosni Hercegovini želi *otvoriti svjetske obzore ne gubeći svoju individualnost i jedinstvenost*.

Možemo raspravljati o ovom modelu: o tome da su u povijesti slikarstva u Bosni i Hercegovini svagda legitimne i *metaforičke refleksije* koje su u vezi s procesom nastajanja novog. To novo je i spoznaja u formi kompozicije, kolorizma, multiverzuma formi. Nietzsche je u svojem eseju *Über Wahrheit und Lüge im aussermoralischen Sinne* razvijao ideju o *metaforicitetu* svake spoznaje. Slikarstvo je i kod nas figura simultaniteta područja, polja povijesnog života, pretakanja prostora u vrijeme i vremena u prostor.

IV

Interferencija umjetnosti i svijeta života, pitanje o diferenciji i *Drugome* kao drugome kojemu smo otvoreni da bismo se izgubili ili tek zadobili sami sebe, svoje vlastite mogućnosti, istodobno znači svagda postavljanje u pitanje i naše slobode. Fenomenologija bi stoga – kada je riječ o slikarstvu u Bosni i Hercegovini kako ga predstavljaju Nikola Kovač i drugi veoma poznati pisci – ustrajavala na tome da slikarstvo nije samo ispunjavanje socijalnih normi, nego je *susret sa Drugim* koji nije pripadnik društva, nego jedno jedinstveno, otvoreno i neponovljivo Ti na kojeg smo upućeni da bismo stekli vlastiti identitet i slobodu.

Pritom je slikarstvo u Bosni i Hercegovini *čin i mišljenje diferencije*. I uvijek oaza duha i sreće, igre, pribježište zajedničkog duhovnog univerzuma. U centru su diferencije koje odlučuju o kompoziciji, poretku elemenata, ali u centru su također putevi, praktike. Zato je svagda moguć novi poredak, svijest koja stječe iskustvo u drami. Ona ima svoju metaforiku, koja je vidljiva kod slikara čije djelo promišlja Nikola Kovač. Ima naravno i dugu

tradiciju, koja ne prikriva to da se „u drami svjesne egzistencije susreću ne teorija i praksa, nego zagonetka i transparentnost, događanje i uvid“ (Peter Sloterdijk). „Kada se zbiva prosvjetljenje, onda to čini ne kao uspostavljanje diktature prozirnosti, već kao dramatsko samoosvjetljavanje ljudskog bića“ (P. Sloterdijk).

Znakovlje ovih uvida izvanredno je protumačeno u djelu Nikole Kovača. *Duh diferencije*, nastajanja novog, *metaforičkog* načina mišljenja, iskon kreativiteta, izražen u slikarstvu u Bosni i Hercegovini, u kristaliziranju novih struktura, bez izravnavanja, u djelu Nikole Kovača „prelazi u proces procesa, u kojima se sastavlja, spoznaje, pribavlja, podnosi, sjedinjuje, ostvaruje i promišlja jedan svijet svjetova“. Um i duh sežu visoko, i mi s njima sebi postavljamo pitanja: Ko smo mi zapravo? Ko je iskon krize svijeta, i ko još uči iz onog što je zaspalost istine, slobode i ljepote? Mi se usuđujemo reći nešto o mogućnosti nemogućeg (J. Derrida), o dodiru s idejama različitim do sada, „i koje se *nisu poznavale* među sobom“ (P. Valery). I s refleksijama i kritikama o slikarstvu u Bosni i Hercegovini mi znamo da nije riječ samo o kulturalnim znanostima. Mi znamo moć kulture, znamo da ona nije samo osuđena na konačnost, postajemo svjesni vlastite egzistencije. To je situacija u kojoj, po Valeryju, sada znamo da je i *civilizacija smrtna i da „bezdan povijesti ima prostora za sve“*.

V

Sve u svemu, filozofsko-literarno interpretiranje slikarstva u Bosni i Hercegovini u djelu Nikole Kovača baca dovoljno svjetla na dostignuća duhovne Bosne, na mijenjanja u stilu, tematici, na pojavu novih osjećanja, na stanje kultura i cijelih egzistencijalnih stilova kolektiva, osvjetljava historijsku scenu duha koji uskrsava i iz katastrofa. U tom smislu je *fenomenologija slikarstva* refleksija modernog ljudskog svijeta koji odolijeva orgijama masovnog uništenja. Prema tome, dovoljno je respektirati djelo Nikole Kovača kada je riječ o filozofskom interpretiranju slikarstva kod nas. I drugi pisci, ima ih puno, otkrivaju druga svojstva duhovnog korespondiranja s duhovnim: sa slikarstvom. Tu su tačke dodira, znakovlje gledanja stvari kako se mijenjaju, dodira sa *neraspoloživim*

i nevidljivim. Granični znakovi se pomiču, ne samo pomjeraju. Slikarstvo i duh kritike podnose to. Time sudjeluju u svjesnoj egzistenciji, u *dramaturgiji sastavljanja svijeta života*. A znamo da imati svijest „znači uvećavati mogućnosti, ili bolje rečeno gledati kako se mijenjaju“ (P. Valery).

I Kovačevi eseji, koji imaju znanstveni karakter, o 28 slikara. „Kad je riječ o vrednosnom odnosu prema opisu pojedinih slikara, smatramo da je najvažnije kritički naznačiti svijet likovnih ideja na kojima se zasniva slikarev odnos prema realnosti, zatim razmotriti načine i postupke oblikovanja plastičnih predstava i, najzad, definisati mogući duhovni profil djela kao ‘elemenat jedne univerzalne lingvistike‘ (Anri Fosijon), pored specifičnosti ‘individualnog izraza’, sadrži i određenja duhovnog obrasca svoje epohe...“ (N. Kovač, *Slikarstvo u Bosni i Hercegovini 1945-1999*, str. 31).

Ono što mi lebdi pred očima jeste um, *transverzalni* um, koji se i u slikarstvu i u kritici (historičara umjetnosti, likovnih kritičara, pisaca, filozofa ili sociologa itd.) sabire i razlučuje, koji je svagda otvoren, koji „ostavlja prostor za drugo, koje je svagda Ti, za izvanredno“ (B. Waldenfels). „Mreže se mogu skupiti ili popustiti, ali ako treba da sve obuhvaća, od njih bi se morala načiniti zamka. Možda bi onda iščezlo sve ono što je ne/uređeno, neobuzdano, neproračunljivo i nemjerljivo – ali po koju cijenu?“ (M. Waldenfels, *U mrežama životnog svijeta*, 1991, str. 44).

Ja sam uvjeren da s onu stranu „religije racionalnosti“ i mistike počinje ono *neizvjesno* u slikarstvu. U toj svojevrsnoj neizvjesnosti i neodlučnosti ili otvorenosti počiva mogućnost čovjekove istine kao i njegove nade. Fenomenologija vjeruje u to i u mogućnost da je skriveno u vidljivom, u slikama. Nije riječ o humanizmu. Jer: „Humanizam je fundamentalizam naše kulture, on je politička religija globaliziranog okcidentalnog čovjeka, koji se drži za tako dobro i tako blistavo, da bi se on rado vidio posvuda oponašanim“ (P. Sloterdijk, *Die Sonne und der Tod*, S. 124).

Ono najneizvjesnije i najbolje što sam našao jeste ideja o postfilozofiji, o post/estetičkom načinu suda, o kraju ontologije umjetnosti i slikarstva uopće. Derrida je imao za to dovoljno pronicljivosti i odvažnosti, odvažnosti za istinu. „Zato se u sebi

traži ono što se zna da se ne zna, čeka se...“, kako je govorio P. Valery. Tu prestaje naš poriv prema nekom *rješenju*, ono čudesno „povjerenje i rastuću svjetlost“, u spasonosno u opasnom (Hölderlin). To je ono što začuđuje: kako prevladati i napustiti onaj način mišljenja koji odbija kruto discipliniranje, povlačenje demarkacionih linija, koje je bilo do sada privilegirana pozicija u pitanjima smisla slikarstva, njegovih imanentnih vrijednosti, u pitanjima slobode i istine.

VI

U 21. stoljeću mi započinjemo dijalog, promišljanje slikarstva u *pluralističkom* kontekstu, u nadi da ćemo nastaviti taj dijalog, onaj unutarnji, za koji ne uspijevamo iznaći *zajednički* temelj.

Da li je istina da „slijepi ide pravo prema cilju“? Što je to mislio P. Valery? Tu u neizvjesnom, o neodlučivom se odlučuje o stvaranju novog, o slikarskim ekspresijama i vrijednostima, o povjerenju u istinu i pravednost, o budućnosti naše stvaralačke prošlosti! Sve to u *posthumanom* društvu, odviše socijaliziranom, u kojem duh na djelu atakira na vlastitu prirodu, u postmodernom kulturalizmu i interkulturalnosti, ukazuje da umjetnost, slikarstvo, post/estetika, refleksija, počinju tamo kada *na scenu dospijeva Drugi*. Tu je umjetnost krypto/etika. Nas Drugi određuje. Ne bi li se moglo reći, kao Umberto Eco, da nas oblikuje drugi, svojim uvidima, kulturama, tradicijama, religijama. To je otvorena forma, a argumentacija opuštena. Lako se raspoznaje šta sve ima krivi ton.

Nije li moderni ekonomizam, scijentizam, stvorio monstume/funkcionere, produkcije, potrošače, monstume robe, koji čini nemogućim smisao za *mikrosferologiju* koja je na djelu u likovnim umjetnostima, napose u slikarstvu, kojom se postiže „simbiotska participacija“, ona *intimna rezonancija* s ljudskim i prirodnim, koja nikada neće kulture pretvoriti u one koje prihvaćaju poniženje, atakiranje na duh i tijelo, na praktično ignoriranje etike, koja odvodi u smrt ili ludilo (U. Eco).

Priznavanje Drugog uvodi *senzibiliziranje* za Drugo i drukčije, u kojemu se možemo izgubiti ili tek pronaći, uvodi poštovanje, pietas. Ne možemo se odreći filozofije ljubavi, naprimjer ranog

Hegela. To je nekad opklada sa poviješću, koja oblikuje ili podaruje vjernost mogućnosti nemogućeg (Derrida). Ona je pronađena prije no što je izrečena ili reflektirana. Ta filozofija slikarstva se ne može vratiti sebi ako nije u komunikaciji s Drugim.

Mislim da je za nas pojam *alteriteta* ono „pred-izvorno“, izvorno egzistencijalno u Heideggerovu smislu što „omogućuje ono što se pokazuje putem prevladavanja i ponavljanja. Dekonstrukcija obnavlja transcendentno pitanje tako da unutra unosi mogućnost fikcije, slučajnosti i kontingencije. Time su uostalom sve društvene konstrukcije zbiljnosti svedene na to da su uvjeti mogućnosti nečega istodobno uvjeti nemogućnosti nečega. Ova *fatalna aporija* našeg razumijevanja zbiljnosti utemeljuje krivnju/odgovornost naspram Drugog, koja uvijek pretpostavlja već izvornost i sustajanje naših projekata. Derridin svijet moguće nemogućnosti već od početka je u znaku obećanja da nešto mora biti dato čak i kada ne može opstati. To je (*die Heimsuchung/uspinjanie*) vraćanje iskonskom putem neuspjeha, koje čini se svako uspijevanje stavlja u pitanje“ (Heinz Bude, S. 204).

Ako je tome tako kako se predstavlja u postfilozofskom mišljenju i promišljanju slikarstva ne samo u Bosni i Hercegovini, što se sada događa u svijetu 21. stoljeća, poslije holokausta i genocida, u kojemu niko nema privilegiranu poziciju u pitanju o slobodi koja je ljepota u pojavljivanju, duh opuštenosti, u pitanju o istini i pravednosti. U uvjetima svjetskog društva 21. stoljeća filozofija slikarstva nije suprotstavljena znanostima o umjetnosti, *filologiji ljudske egzistencije*. Ona je samo na putu samo/izražavanja u svijetu otvorenom kako prema onom pozitivnom tako i prema onom negativnom. Postavlja nas upravo tamo gdje su Drugi nama strani i neprijatni. U suvremenom umjetničkom životu ne možemo odvojiti slikarstvo, umjetnost i filozofiju, odnos koji ide do rasprskavanja.

Predstava o privilegiranom modusu ove ili one spoznaje ne vjeruje u „cjelinu gradbe“, u „cjelinu kuće“. Um u umjetničkim djelima, u slikarstvu prije svega, u postmodernom kulturalizmu, koji ovdje uzimam u pozitivnom smislu, postavlja pitanje o vjerovanju u znanju i o znanju u vjerovanju, o umjetnosti u filozofiji i o filozofiji u umjetnosti, naprimjer kod H. Hessea, F. Kafke, T.

Manna, A. Malrauxa, A. Camusa, J. P. Sartrea, Borgesa. Teško je osporiti da nije zato što je pojam kulture ovu diferenciju natjerao u naš identitet, „nego zato jer ironična refleksija nema – bez daljeg – više posljednju riječ“.

Ovdje je riječ o aporetičnom razumijevanju ili samorazumijevanju moderne umjetnosti. Povrh kategorijalnog denunciranja stvari koje bi trebalo prevladati: da bismo „opažali zbilju zbiljskog“. Poslije „kraja krajeva“ različitih pojmova moderniteta radi se o tome da negdje započnemo. Tamo gdje djela hoće da dospiju do kretanja. Takvo ophođenje ne dolazi iz razočaranja i ne počiva na ideji spasa. Ono ne poznaje garancije, ali se nada uspjehu, dostignuću. Neuspjeh nije samo pitanje vremena: u najboljem slučaju časovi istine. Danas nam se nudi euro/kratija, koja je vezana za projekt Evropa. Njemu je kontrapunkt „realizam periferije“, entuzijazam duha provincije.

Slikarstvo u Bosni i Hercegovini ne stoji pred nama kao izolirana planeta, ali ono samo otkriva krizu ljudskog toposa, topologije egzistencije. To seže duboko u prošlost, u metafiziku. Filozofija ili postfilozofija ne samo da je ishod tog toka. Ona je i moć da se razumiju suvremeni procesi u svijetu i kod nas. Djelo „Slikarstvo u Bosni i Hercegovini, 1945-1999“ putuje u istom smjeru u odviše kompleksnim situacijama, koje zahtijevaju da formuliramo oštriju optiku duha, novu poetiku prostora, koja bi mogla značiti i *postojani proces prekodiranja od konkretnog do apstraktnog, u liku „permanentnom stresu formata“*. Slikarstvo je također način da spasimo sebi život, odnosno smisao oblikovanja jedinstva.